

JÜRGEN HABERMAS

ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

I

Κατὰ τὸ θερινὸ ἐξάμηνο τοῦ 1802 στὶς παραδόσεις του στὴ Jena ὁ Schelling μιλάει γιὰ τὴ μέθοδο τῶν ἀκαδημαϊκῶν σπουδῶν καὶ μὲ τὴ γλῶσσα τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ ἀνανεώνει ἐμφατικὰ ἐκείνη τὴν ἔννοια γιὰ τὴ θεωρία, ποὺ καθόρισε τὴν παράδοση τῆς μεγάλης φιλοσοφίας ἀπὸ τὶς ἀρχές της. «Ὁ φόβος ἀπέναντι στὴ θεωρία, ἡ δῆθεν βιαστικὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ στὸ καθαρὰ πρακτικὸ, ἐπιβάλλει ἀναγκαστικὰ στὴν πράξη καθὼς καὶ στὴ γνώση τὴν ἴδια ρηχότητα. Ἡ μελέτη μιᾶς αὐστηρὰ θεωρητικῆς φιλοσοφίας μᾶς φέρνει ἄμεσα σὲ γνωριμία μὲ ἰδέες, καὶ μόνο ἰδέες δίνουν στὴν πράξη ἔμφαση καὶ ἠθικὴ σπουδαιότητα»¹. Μόνο ἐκείνη ἡ γνώση μπορεῖ στὰ πλαίσια τῆς πράξης νὰ προσανατολίζει πραγματικά, πού, ἀποδεσμευμένη ἀπὸ τὰ συμφέροντα καὶ στραμμένη σὲ ἰδέες, ἔχει βρεῖ μιὰ θεωρητικὴ στάση.

Ἡ λέξη θεωρία ἔχει θρησκευτικὲς καταβολές : θεωρὸς λεγόταν ὁ ἐκπρόσωπος ποὺ ἔστελναν οἱ ἑλληνικὲς πόλεις στὶς δημόσιες τελετές.² Στὴ θεωρία, δηλ. κοιτάζοντας, ἐγκαταλείπεται ὁ θεωρὸς στὸ

ἱερὸ μυστήριον. Στὴ φιλοσοφικὴ ὀρολογία ἡ θεωρία χρησιμοποιεῖται σὰ θέαση τοῦ κόσμου. Σὰ θεώρηση τοῦ κόσμου ἡ θεωρία προϋποθέτει τὸ διαχωρισμὸ ἀνάμεσα στὸ εἶναι καὶ στὸ χρόνο, ποὺ στὸ ποίημα τοῦ Παρμενίδου θεμελιώνει τὴν ὄντολογία καὶ ξαναεμφανίζεται στὸν «Τίμαιον» τοῦ Πλάτωνα. Αὐτὴ ἐξασφαλίζει στὸ Λόγον ἓνα ὄν ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τὸ ἀσταθὲς καὶ τὸ ἀβέβαιον καὶ παραδίνει τὸ βασίλειον τοῦ ἐφήμερου στὴ δόξα. Ὅταν λοιπὸν ὁ φιλόσοφος θεωρεῖ τὴν ἀθάνατη τάξιν, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐντάξῃ τὸν ἑαυτό του στὸ μέτρο τοῦ κόσμου καὶ νὰ τὸν μιμηθεῖ. Ἐνεργοποιεῖ μέσα του τὶς ἀναλογίας ποὺ θεωρεῖ στὶς κινήσεις τῆς φύσεως ὅπως καὶ στὴν ἀρμονικὴ ἐναλλαγὴ τῆς μουσικῆς : διαμορφώνεται μὲ τὴ μίμηση. Ἡ θεωρία μπαίνει στὴν πράξιν τῆς ζωῆς μὲ βάση τὴν ἐξομοίωσιν τῆς ψυχῆς μὲ τὸ ρυθμὸ τοῦ κόσμου – ἡ θεωρία δίνει στὴ ζωὴ τὴ μορφὴ τῆς, ἀντικατοπτρίζεται στὴ στάσιν αὐτοῦ ποὺ ὑποτάσσεται στὴν πειθαρχία τῆς, στὸ ἦθος.

Αὐτὴ ἡ ἔννοια τῆς θεωρίας καὶ μιᾶς ζωῆς μέσα στὴ θεωρία καθόρισε τὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὶς ἀρχές τῆς. Στὴ διάκρισιν ἀνάμεσα στὴ θεωρία μὲ τὴν ἔννοια αὐτῆς τῆς παράδοσης καὶ στὴ θεωρία μὲ τὴν ἔννοια τῆς κριτικῆς, ὁ Max Horkheimer ἔχει ἀφιερῶσει μιὰ ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες ἐργασίες του³. Μιὰ γενεὰ ἀργότερα θὰ ἀσχοληθῶ σήμερον πάλιν μὲ αὐτὸ τὸ θέμα. Θὰ ἀναφερθῶ σὲ μιὰ πραγματεία τοῦ Husserl, ποὺ ἐκδόθηκε περίπου ταυτόχρονα μὲ τὴν ἐργασία τοῦ Horkheimer⁴. Ὁ Husserl πῆρε τότε σὰ βάση ἐκείνη τὴν ἔννοια τῆς θεωρίας, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Horkheimer εἶχε ἀντιπροτείνει μιὰ κριτικὴ ἔννοια. Ὁ Husserl δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὶς κρίσεις στὶς ἐπιστῆμες, ἀλλὰ μὲ τὴν κρίσιν τοὺς σὰν Ἐπιστήμη, γιὰτὶ «στὶς ἀνάγκας τῆς ζωῆς ἡ Ἐπιστήμη αὐτὴ δὲν ἔχει νὰ πεῖ τίποτα». Ἀπερίσκεπτα, ὅπως σχεδὸν ὅλοι οἱ φιλόσοφοι πρὶν ἀπ' αὐτόν, χρησιμοποιεῖ ὁ Husserl σὰ μέτρο τῆς κριτικῆς του μιὰ ἰδέαν τῆς γνώσεως, ἡ ὁποία διατηρεῖ ἐκείνη τὴν πλατωνικὴ συνάφειαν τῆς καθαρῆς θεωρίας μὲ τὴν πράξιν τῆς ζωῆς. Ἐναν ἐπιστημονικὸν πολιτισμὸν δὲν τὸν δημιουργεῖ τελικὰ τὸ πληροφοριακὸν περιεχόμενον τῶν θεωριῶν, ἀλλὰ ἡ διαμόρφωσις μιᾶς λογικῆς καὶ δια-

φωτισμένης συμπεριφοράς ανάμεσα στους ίδιους τους θεωρητικούς. Η πορεία του εύρωπαϊκού πνεύματος φαινόταν να κατευθύνεται στη δημιουργία ενός τέτοιου επιστημονικού πολιτισμού. Ο Husserl όμως βλέπει ότι η ιστορική αυτή τάση βρίσκεται μετά το 1933 σε κίνδυνο. Είναι βέβαιος ότι ο κίνδυνος αυτός δεν προέρχεται βασικά από τα έξω, αλλά από τα μέσα. Την κρίση αποδίδει στο γεγονός ότι οι εξελιγμένες επιστήμες, με πρώτη τη Φυσική, έχουν ξεφύγει από αυτό, που στην πραγματικότητα πρέπει να ονομάζεται θεωρία.

II

Τι συμβαίνει όμως στην πραγματικότητα; Ανάμεσα στη θετικιστική αυτογνωσία των επιστημών και στην παλαιά οντολογία υπάρχει μια συνάφεια. Οι εμπειρικά αναλυτικές επιστήμες αναπτύσσουν τις θεωρίες τους μέσα σε μια αυτογνωσία, η οποία αποκαθιστά άβιαστα μια συνέχεια με τις αρχές της φιλοσοφικής σκέψης: και οι δύο υποχρεώνονται σε μια θεωρητική στάση, η οποία αποδεσμεύει από τη δογματική συνάφεια και την παραπλανητική επίδραση των φυσικών ενδιαφερόντων της ζωής, και οι δύο συναντιώνται στην κοσμολογική πρόθεση να περιγράψουν θεωρητικά το σύμπαν στη νομοτελή του τάξη, έτσι όπως ακριβώς είναι. Αντίθετα, οι ιστορικές ερμηνευτικές επιστήμες, που ασχολούνται με τη σφαίρα των εφήμερων πραγμάτων και της άπλητης γνώμης, δεν ανατρέχουν το ίδιο άβιαστα στην παράδοση αυτή, δεν έχουν καμιά σχέση με την κοσμολογία. Κατά το πρότυπο των φυσικών επιστημών διαμορφώνουν κι' αυτές μια φαινομενικά επιστημονική συνείδηση. Αν και οι θεωρητικές επιστήμες μπορούν να συλλαμβάνουν τα γεγονότα με τη νόηση, και αν μπορεί να μην ενδιαφέρονται να βρουν γενικούς νόμους, ωστόσο με τις εμπειρικές – αναλυτικές επιστήμες έχουν κοινή τη συνείδηση της μεθοδολογίας: να περιγράψουν μια διαρθρωμένη πραγματικότητα από θεωρητική θέση. Ο ιστορισμός έχει μετατραπεί σε θετικισμό των θεωρητικών επιστημών.

Ο θετικισμός επιβλήθηκε και στις κοινωνικές επιστήμες, αδιάφορο αν αυτές ακολουθοῦν τις μεθοδικές απαιτήσεις μιᾶς ἐμπειρικής –ἀναλυτικής ἐπιστήμης τῆς συμπεριφορᾶς ἢ προσανατολίζονται στο πρότυπο τῶν κανονιστικῶν-ἀναλυτικῶν ἐπιστημῶν, πού προϋποθέτουν ἀρχές συμπεριφορᾶς⁶. Κάτω ἀπό τὸν τίτλο τῆς ἐλευθερίας τῆς ἀξιολόγησης ἐπιβεβαιώθηκε γιὰ μιὰ φορὰ ἀκόμη σ' αὐτὸ τὸ πρακτικὸ πεδίο τῆς ἔρευνας ὁ κώδικας, τὸν ὁποῖο ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη ὀφείλει στὶς ἀρχές τῆς θεωρητικῆς σκέψης στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία : ψυχολογικά, τὴν ἀπόλυτη δέσμευση στὴ θεωρία καὶ ἐπιστημολογικά τὸ διαχωρισμὸ τῆς γνώσης ἀπὸ τὴ σκοπιμότητα. Σ' αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ σὲ λογικὸ ἐπίπεδο ὁ διαχωρισμὸς ἀνάμεσα σὲ περιγραφικὲς καὶ κανονιστικὲς ἀποφάνσεις.

Ὡστόσο ὁ ὅρος «ἐλευθερία τῆς ἀξιολόγησης» μᾶς ὑπενθυμίζει ὅτι τὰ αἰτήματα πού συνδέονται μαζί της, δὲν ἀνταποκρίνονται στὴν κλασικὴ ἔννοια τῆς θεωρίας. Ἀπόσπαση τῶν ἀξιῶν ἀπὸ τὰ γεγονότα σημαίνει ὅτι ἀπέναντι στοῦ καθαροῦ εἶναι τοποθετοῦμε ἕνα ἀφηρημένο Πρέπει. Αὐτὰ εἶναι τὸ νομιναλιστικὸ προϊόν διάσπασης μιᾶς μακράωνης κριτικῆς στὴν ἐμφατικὴ ἐκείνη ἔννοια τοῦ ὄντος, στοῦ ὁποῖο ἦταν πρὶν ἀποκλειστικὰ προσανατολισμένη ἡ θεωρία. Ἦδη ἡ ὀνομασία τῶν ἀξιῶν, πού χρησιμοποιήθηκε φιλοσοφικά ἀπὸ τὸν νεοκαντισμό, καὶ ἀπέναντι στὶς ὁποῖες ἡ ἐπιστήμη πρέπει νὰ παραμένει οὐδέτερη, ἀρνεῖται τὴ σχέση πού ἐπιδίωκε κάποτε ἡ θεωρία.

Ἄν καὶ οἱ θετικὲς ἐπιστήμες ἔχουν μὲ τὴν παράδοση τῆς κλασικῆς φιλοσοφίας κοινὴ τὴν ἔννοια τῆς θεωρίας, καταστρέφουν τὴν κλασικὴ τῆς ἀξίωση. Δύο μόνο στοιχεῖα δανείζονται ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ κληρονομιά : πρῶτο, τὸ μεθοδικὸ νόημα τῆς θεωρητικῆς στάσης, καὶ δεύτερο, τὴν ὄντολογικὴ βασικὴ ἀποδοχὴ μιᾶς ἀνεξάρτητης ἀπὸ τὴν γνώση δομῆς τοῦ κόσμου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ χάνεται ὅμως ἡ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα μέχρι τὸν Husserl σχέση τῆς θεωρίας καὶ τοῦ κόσμου, τῆς μίμησης καὶ τοῦ θεωρητικοῦ βίου. Αὐτὸ πού κάποτε ἀποτελοῦσε τὴν πρακτικὴ ἐπίδραση τῆς θεω-

ρίας, πέφτει τώρα στις μεθοδολογικές απαγορεύσεις. 'Η αντίληψη τῆς θεωρίας σὰ μιᾶς μορφωτικῆς διαδικασίας ἔγινε ἀπόκρυφη. 'Η μιμητική ἐκείνη ἔξομοίωση τῆς ψυχῆς μὲ ὑποθετικά γνωστὲς ἀναλογίες τοῦ σύμπαντος ἔκανε τῆ θεωρητική γνώση νὰ ἐξυπηρετεῖ μόνο μιὰ ἐσωτερίκευση κανόνων καὶ ἔτσι τὴν ἀποξένωσε ἀπὸ τὸ νόμιμο καθῆκον της—ὅπως νομίζουμε σήμερα.

III

Στὴν πραγματικότητα οἱ ἐπιστῆμες ἔχασαν τὴν εἰδικὴ σπουδαιότητα γιὰ τὴ ζωὴ, τὴν ὁποία θέλησε νὰ ἐπαναφέρει ὁ Husserl μὲ τὴν ἀνανέωση τῆς καθαρῆς θεωρίας. Ἀνακατασκευάζω τὴν κριτικὴ του σὲ τρία στάδια. Αὐτὴ ἀπευθύνεται ἀρχικὰ ἐνάντια στὸν ἀντικειμενισμό τῶν ἐπιστημῶν. 'Ο κόσμος παρουσιάζεται σ' αὐτὲς ἀντικειμενικὰ σὰν ἓνα σύμπαν γεγονότων, τοῦ ὁποίου ἡ νομοτελής συνάφεια μπορεῖ νὰ ἐννοηθεῖ περιγραφικά. Στὴν πραγματικότητα ὅμως ἡ γνώση τοῦ φαινομενικὰ ἀντικειμενικοῦ κόσμου τῶν γεγονότων στηρίζεται ὑπερβατικὰ στὸν προ-ἐπιστημονικὸ κόσμο. Τὰ πιθανὰ ἀντικείμενα τῆς ἐπιστημονικῆς ἀνάλυσης συγκροτοῦνται κυρίως ἀπὸ τὰ αὐτονόητα στοιχεῖα τοῦ ἄμεσου κόσμου τῆς ζωῆς. Στὸ στάδιο αὐτὸ ἀποκαλύπτει ἡ φαινομενολογία τὰ ἐπιτεύγματα τῆς ὑποκειμενικότητας ποὺ συγκροτεῖ τὰ νοήματα. Στὴ συνέχεια ὁ Husserl θέλει νὰ δείξει ὅτι ἡ συγκροτικὴ αὐτὴ ὑποκειμενικότητα ἐξαφανίζεται κάτω ἀπὸ τὸ κάλυμα ἑνὸς ἀντικειμενιστικοῦ αὐτονόητου, καὶ τοῦτο γιὰτὶ οἱ ἐπιστῆμες δὲν ἀποδεδεσμεύτηκαν ριζικὰ ἀπὸ τὰ συμφέροντα τοῦ ἄμεσου κόσμου τῆς ζωῆς. Πρῶτη ἡ φαινομενολογία ἀφήνει τὴν ἀφελῆ στάση γιὰ χάρη μιᾶς αὐστηρὰ θεωρητικῆς καὶ διαχωρίζει ὀριστικὰ τὴ γνώση ἀπὸ τὴν πράξη. Τελικὰ ταυτίζει ὁ Husserl τὸν ὑπερβατικὸ αὐτοστοχασμό, στὸν ὁποῖο δίνει τὸ ὄνομα μιᾶς φαινομενολογικῆς περιγραφῆς, μὲ τὴν καθαρὴ θεωρία, μὲ τὴ θεωρία στὴν παραδοσιακὴ τῆς ἔννοια. 'Ο φιλόσοφος χρωστάει τὴ θεωρητικὴ στάση σὲ μιὰ μετάθεση, ἡ ὁποία τὸν ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὸ δίκτυο τῶν ἐνδιαφερόντων τῆς ζωῆς. 'Η θεωρία ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ εἶναι «μὴ πρακτικὴ». Αὐτὸ

ὅμως δὲν τὴν ἀπομονώνει ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ζωὴ. Ἡ συνεπὴς μάλιστα ἐγκράτεια τῆς θεωρίας δημιουργεῖ, σύμφωνα μὲ τὴν παραδοσιακὴ ἔννοιά της, μιὰ μὀρφωση προσανατολισμένη στὴν πράξη. Ἡ θεωρητικὴ στάση, ὅταν βέβαια τεθεῖ σὲ ἐφαρμογή, σχετίζεται πάλι μὲ τὴν πρακτικὴ : «τοῦτο γίνεται στὴ μορφή μιᾶς νέας πράξης... , ἡ ὁποία ἀποσκοπεῖ νὰ ἐξυψώσει τὴν ἀνθρωπότητα μὲ τὸν ἐπιστημονικὸ Λόγο, νὰ τὴ μεταμορφώσει ἀπὸ τὴ βάση της σὲ μιὰ νέα ἀνθρωπότητα—ίκανὴ γιὰ ἀπόλυτη εὐθύνη γιὰ τὸν ἑαυτὸ της μὲ βάση ἀπόλυτες θεωρητικὲς θέσεις».

Ὅποιος συνειδητοποιεῖ τὴν κατάστασι πρὶν ἀπὸ 30 χρόνια, τὸ φαινόμενο τῆς ἀναπτυσσόμενης βαρβαρότητας, θὰ σεβαστεῖ τὴν ἐπίκλησι τῆς θεραπευτικῆς δύνάμει τῆς φαινομενολογικῆς περιγραφῆς, ἂν καὶ αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ αἰτιολογηθεῖ. Ἡ φαινομενολογία περιλαμβάνει πάντως κανόνες, σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους ἡ συνείδησι ἐργάζεται κατ' ἀνάγκη ὑπερβατικὰ, περιγράφει, γὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ γλῶσσα τοῦ Kant, νόμους τοῦ καθαρῦ Λόγου, ἀλλὰ ὄχι κανόνες μιᾶς γενικῆς νομοθεσίας τοῦ πρακτικοῦ Λόγου, μὲ τοὺς ὁποίους θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγηθεῖ μιὰ ἐλεύθερη βούλησι. Γιὰ ποιοὺ λόγους πιστεύει ὁ Husserl, ὅτι μπορεῖ νὰ ἐγείρει ἀξίωσι στὴν πρακτικὴ ἀποτελεσματικότητι τῆς φαινομενολογίας σὰ μιᾶς καθαρῆς θεωρίας ; Πέφτει σὲ ἓνα λάθος, ἐπειδὴ δὲ διαβλέπει τὴ συνάφεια τοῦ θετικισμοῦ, τὸν ὁποῖο δικαιολογημένα ὑποβάλλει σὲ κριτικὴ, μὲ ἐκείνη τὴν ὄντολογία, ἀπὸ τὴν ὁποία δανείζεται ἄθελά του τὴν παραδοσιακὴ ἔννοια τῆς θεωρίας.

Πολὺ σωστὰ ὁ Husserl ἀσκεῖ κριτικὴ στὸ ἀντικειμενιστικὸ Φαίνεσθαι, τὸ ὁποῖο προσδίδει στὶς ἐπιστῆμες ἓνα Καθαυτὸ ἀπὸ νομοτελικὰ διαρθρωμένα γεγονότα, ἀποκρύπτει τὴ συγκρότησι αὐτῶν τῶν γεγονότων, καὶ ἔτσι δὲν ὀδηγεῖ στὴ συνειδητοποίηση τῆς σύμπλεξι τῆς γνώσει μὲ τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ κόσμου τῆς ζωῆς. Ἐπειδὴ ἡ φαινομενολογία τὸ συνειδητοποιεῖ αὐτό, αὐτὴ ἢ ἴδια, ὅπως φαίνεται, εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τέτοια ἐνδιαφέροντα. Ὁ τίτλος τῆς

καθαρής θεωρίας, που αξιούν άδικα για τον έαυτό τους οί έπιστήμες, ανήκει σ' αυτή. Σ' αυτό τὸ ένα στοιχείο, στην άποδέσμευση τῆς γνώσης από τή σκοπιμότητα βασίζει ὁ Husserl τήν προσδοκία για τήν πρακτική άποτελεσματικότητα. Ἡ πλάνη είναι φανερή : ἡ θεωρία στην κλασική της έννοια πέρασε άκριβῶς στη ζωή, έπειδή νόμισε ὅτι στην κοσμική τάξη θά ανακαλύψει μιὰ ιδανική συνάφεια τοῦ κόσμου, κι αυτό σήμαινε επίσης : καί τὸ πρωτότυπο για τήν τάξη τοῦ ανθρώπινου κόσμου. Μόνο σάν κοσμολογία μπορούσε νά επιβληθεῖ ἡ Θεωρία ταυτόχρονα στὸν προσανατολισμὸ τῆς πράξης. Γι' αυτό ὁ Husserl δέν θά έπρεπε νά περιμένει μορφωτικές διαδικασίες άκριβῶς από μιὰ φαινομενολογία, ἡ ὁποία καθάρισε ύπερβατικά τήν παλαιά θεωρία από τὰ κοσμολογικά της περιεχόμενα καί που μόνο άφηρημένα κρατάει μιὰ θεωρητική στάση. Ἡ θεωρία δέν ἦταν προσανατολισμένη στη μόρφωση, έπειδή αυτή θά άποδέσμευε τή γνώση από τή σκοπιμότητα, αλλά αντίθετα, έπειδή χρωστοῦσε τήν άπόκρυψη τοῦ πραγματικοῦ της ένδιαφέροντος σέ μιὰ ψευδοκανονιστική δύναμη. Ἐνώ ὁ Husserl άσκοῦσε κριτική στὸ άντιειμενιστικὸ άυτονόητο τῶν έπιστημῶν, πέφτει σ' έναν άλλο άντικειμενισμό, ὁ ὁποῖος ἦταν ἤδη πάντα προσκολλημένος στην παραδοσιακή έννοια τῆς θεωρίας.

IV

Στην έλληνική παράδοση οί ἴδιες δυνάμεις, που ύποβιβάστηκαν στη φιλοσοφία σέ δυνάμεις τῆς ψυχῆς, εμφανίζονται σὰ θεοί καί ύπεράνθρωπες έξουσίες. Ἡ φιλοσοφία τις έξημέρωσε καί σάν έσωτερικευμένους δαίμονες τις περιόρισε στὸ χῶρο τῆς ψυχῆς. Ὅταν ὅμως παρατηροῦσε από τήν άποψη αυτή τις ὀρμές καί τις άψιθυμίες, που περιπλέκουν τὸν άνθρωπο στις συνάφειες τῶν συμφερόντων μιᾶς άσταθοῦς καί τυχαίας πράξης, τότε ἡ στάση τῆς καθαρῆς θεωρίας, ἡ ὁποία ύπόσχεται κάθαρση από τὰ πάθη αυτά, κερδίζει ένα νέο νόημα : ἡ θεώρηση χωρὶς σκοπιμότητα σημαίνει τότε καθαρὰ χειραφέτηση. Ἡ άποδέσμευση τῆς γνώσης από τὸ συμφέρον δέν κα-

θαρίζει τη θεωρία από τις ασάφειες της υποκειμενικότητας, αλλά αντίθετα υποβάλλει το υποκείμενο σε μιὰ έκστατική κάθαρση από τὰ πάθη. Τὸ ὅτι ἡ κάθαρση δὲν ἐπιτυγχάνεται πιά μὲ τὴ λατρεία τῶν μυστηρίων, ἀλλὰ σταθεροποιεῖται ἀπὸ τὴ θεωρία στὴ βούληση τῶν ἴδιων τῶν ἀτόμων, δείχνει τὴ νέα βαθμίδα τῆς χειραφέτησης : στὴν ἐπικοινωνιακὴ συνάφεια τῆς «πόλεως» ἢ ἀτομικοποίηση τοῦ ἀτόμου ἔχει προχωρήσει τόσο πολύ, ὥστε ἡ ταυτότητα τοῦ ξεχωριστοῦ Ἐγὼ σὰ σταθερὸ μέγεθος μπορεῖ νὰ διαμορφωθεῖ πιά μόνο μὲ τὴν ταύτισή του μὲ ἀφηρημένους νόμους τῆς κοσμικῆς τάξης. Στὴν ἐνότητα ἐνὸς αὐτοστήριχτου κόσμου καὶ στὴν ταυτότητα τοῦ ἀμετάβλητου Εἶναι ἡ χειραφετημένη ἀπὸ τὶς πρωτόγονες δυνάμεις συνείδηση βρίσκει τώρα τὸ στήριγμά της.

Ἡ θεωρία ἐπικύρωνε κάποτε ἕναν ἀπελευθερωμένο καὶ ἀπὸ τοὺς δαίμονες καθαρισμένο κόσμο μόνο μὲ βάση τὴν ὄντολογικὴ διάκριση. Ταυτόχρονα ἡ πρόφαση τῆς καθαρῆς θεωρίας προφύλαγε ἀπὸ τὴν πτώση σὲ μιὰ ξεπερασμένη βαθμίδα. Ἄν ἡ ταυτότητα τοῦ καθαρῶ Εἶναι εἶχε διαγνωσθεῖ σὰν ἕνα ἀντικειμενιστικὸ Φαίνεσθαι, τότε δὲ θὰ ἦταν δυνατὴ, μὲ βάση αὐτή, ἡ διαμόρφωση τῆς ταυτότητας τοῦ Ἐγὼ. Τὸ ὅτι ἡ σκοπιμότητα παραμερίζεται ἀνήκει στὴ φύση τῆς ἴδιας τῆς σκοπιμότητας.

Ἄν ἔχουν ἔτσι τὰ πράγματα, τότε τὰ δύο ἀποφασιστικὰ στοιχεῖα τῆς ἐλληνικῆς παράδοσης, ἡ θεωρητικὴ στάση καὶ ἡ ὄντολογικὴ ἀποδοχὴ ἐνὸς καθαυτὸν διαρθρωμένου κόσμου ἐντοπίζεται στὴ συνάφεια ἐκείνη, τὴν ὁποία αὐτὰ ἀπαγορεύουν : σὲ μιὰ συνάφεια τῆς γνώσης καὶ τῆς σκοπιμότητας. Γι' αὐτὸ ἐπιστρέφουμε στὴν κριτικὴ τοῦ ἀντικειμενισμοῦ τῶν ἐπιστημῶν ἀπὸ τὸν Husserl. Ἐνάντια στὸν Husserl στρέφεται τώρα μόνο τὸ κίνητρο. Στὴν ὑπόθεση μιᾶς ἀνομολόγητης συνάφειας μεταξὺ γνώσης καὶ σκοπιμότητας δὲ φτάνουμε, ἐπειδὴ οἱ ἐπιστῆμες ἀποδεσμεύτηκαν ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἔννοια τῆς θεωρίας, ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν ἀποδεσμεύτηκαν ὀριστικὰ ἀπ' αὐτή. Ἡ ὑποψία τοῦ ἀντικειμενισμοῦ ὑπάρχει ἐξ αἰτίας τοῦ ὄντολογικοῦ προ-

σχήματος τῆς καθαρῆς θεωρίας, τὴν ὁποία, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν μορφωτικῶν στοιχείων, ἔχουν ἀκόμη κοινὴ οἱ ἐπιστῆμες κατὰ τρόπο ἀπατηλὸ μὲ τὴ φιλοσοφικὴ παράδοση.

Μιὰ στάση, ἡ ὁποία σχετίζει ἀφελῶς θεωρητικὲς ἀποφάνσεις μὲ καταστάσεις πραγμάτων, τὴν ὀνομάζουμε, ὅπως καὶ ὁ Husserl, ἀντικειμενιστικὴ. Αὐτὴ ὑποθέτει τὶς σχέσεις ἀνάμεσα σὲ ἐμπειρικὰ μεγέθη, τὰ ὁποία περιγράφονται μὲ θεωρητικὲς ἀποφάνσεις, σὰν κάτι τὸ καθαυτὸ ὑπάρχον, ταυτόχρονα ὅμως ἡ στάση αὐτὴ ὑπεξαιρεῖ τὸ ὑπερβατικὸ πλαίσιο, μέσα στὸ ὁποῖο σχηματίζεται ἡ σημασία αὐτῶν τῶν ἀποφάνσεων. Μόλις οἱ ἀποφάνσεις ἐννοηθοῦν σὲ συνάφεια μὲ τὸ προκαταβολικὰ δεκτὸ σύστημα ἀναφορᾶς, τότε πέφτει ἡ ἀντικειμενιστικὴ πρόφαση καὶ ἀποκαλύπτει μιὰ σκοπιμότητα ποὺ κατευθύνει τὴ γνώση. Γιὰ τρεῖς κατηγορίες ἐρευνητικῶν διαδικασιῶν ἀποδείχεται ὅτι ὑπάρχει μιὰ εἰδικὴ συνάφεια λογικῶν-μεθοδικῶν κανόνων καὶ σκοπιμοτήτων ποὺ κατευθύνουν τὴ γνώση. Αὐτὸ εἶναι ἡ ἀποστολὴ μιᾶς κριτικῆς θεωρίας τῆς ἐπιστήμης, ἡ ὁποία ἀποφεύγει τὶς παγίδες τοῦ θετικισμοῦ⁶. Στὴν κατάστρωση τῶν ἐμπειρικῶν-ἀναλυτικῶν ἐπιστημῶν εἰσέρχεται μιὰ τεχνικὴ, στὴν κατάστρωση τῶν ἱστορικῶν-ἐρμηνευτικῶν ἐπιστημῶν μιὰ πρακτικὴ καὶ στὴν κατάστρωση τῶν κριτικὰ προσανατολισμένων ἐπιστημῶν μιὰ χειραφετητικὴ γνωσιολογικὴ σκοπιμότητα, ποὺ ὅπως εἶδαμε ὑπάρχει ἤδη στὴ βάση τῶν παραδοσιακῶν θεωριῶν. Τὴ θέση αὐτὴ θὰ τὴν ἐπεξηγήσω μὲ ὀρισμένα παραδείγματα.

V

Στὶς ἐμπειρικὲς-ἀναλυτικὲς ἐπιστῆμες τὸ σύστημα ἀναφορᾶς, ποὺ προκαθορίζει τὸ νόημα τῶν δυνατῶν ἐμπειρικο-ἐπιστημονικῶν ἀποφάνσεων, ὀρίζει κανόνες τόσο γιὰ τὴν οἰκοδόμησι θεωριῶν ὅσο καὶ γιὰ τὸν ἔλεγχό τους⁷. Γιὰ θεωρίες εἶναι κατάλληλες ὑποθετικὲς-ἀπαγωγικὲς σχέσεις προτάσεων, ποὺ ἐπιτρέπουν τὴν παραγωγή ἐμπειρικῶν ὑποθέσεων. Αὐτὲς μποροῦν νὰ ἐρμηνευτοῦν

σάν αποφάνσεις για τη συµµεταβλητότητα παρατηρούµενων µεγεθῶν, καὶ ἐπιτρέπουν, µὲ δοσµένες ἀρχικὲς προϋποθέσεις, προγνώσεις. Ἡ δυνατὴ ἐµπειρικὴ-ἀναλυτικὴ γνώση εἶναι προγνωστικὴ γνώση. Βέβαια ἡ σηµασία τῶν προγνώσεων αὐτῶν, δηλ. ἡ τεχνικὴ τους ἀξιοποίηση προκύπτει ἀπὸ τοὺς κανόνες, µὲ τοὺς ὁποίους ἐφαρµόζουµε τὶς θεωρίες πάνω στὴν πραγµατικότητα.

Στὴν ἐλεγµένη παρατήρηση, ἡ ὁποία παίρνει συχνὰ τὴ µορφή τοῦ πειράµατος, παράγουµε ἀρχικὲς προϋποθέσεις καὶ µετῶµε τὴν ἐπιτυχία τῶν ἐκτελουµένων ἐνεργειῶν. Ὁ ἐµπειρισµὸς θέλει ἐδῶ νὰ ἐντοπίσει τὸ ἀντικειµενιστικὸ φαίνεσθαι στὶς παρατηρήσεις ποὺ ἐκφράζονται στὶς βασικὲς προτάσεις : ἐδῶ δηλ. πρέπει νὰ ὑπάρχει µία προφανὴς ἀµεσότητα χωρὶς ὑποκειµενικὲς προσθῆκες. Στὴν πραγµατικότητα οἱ βασικὲς προτάσεις δὲν εἶναι ἀπεικονίσεις καθαρῶν γεγονότων, ἀλλὰ ἐκφράζουν µᾶλλον τὴν ἐπιτυχία ἢ ἀποτυχία τῶν ἐνεργειῶν µας. Μποροῦµε νὰ ποῦµε ὅτι τὰ γεγονότα καὶ οἱ µεταξύ τους σχέσεις µποροῦν νὰ νοηθοῦν περιγραφικὰ, αὐτὸ ὅµως δὲν πρέπει νὰ ἀποκρύπτει ὅτι τὰ ἐµπειρικὰ-ἐπιστηµονικὰ σηµαντικὰ γεγονότα διαµορφώνονται σάν τέτοια µὲ µία προηγούµενη ὀργάνωση τῆς ἐµπειρίας µας μέσα στὸ λειτουργικὸ κύκλο τῆς ἐνόργανης πράξης.

Καὶ τὰ δύο στοιχεῖα µαζί, ἡ λογικὴ οἰκοδόµηση τῶν ἐπιτρεπτῶν ἀποφαντικῶν συστηµάτων καὶ ὁ τύπος τῶν ὄρων ἐλέγχου, ὀδηγοῦν στὴν ἐρµηνεία : ὅτι οἱ ἐµπειρικὲς-ἐπιστηµονικὲς θεωρίες ἀξιοποιοῦν τὴν πραγµατικότητα κάτω ἀπὸ τὸ κατευθυντήριον ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ δυνατὴ πληροφοριακὴ ἐξασφάλιση καὶ διαπλάτυνση τῆς πράξης ποὺ ἐλέγχεται ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία της. Αὐτὸ εἶναι τὸ γνωσιολογικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν τεχνικὴ ἐξουσίαση πάνω σὲ ἀντικειµενοποιηµένες διαδικασίες.

Οἱ ἱστορικὲς-ἐρµηνευτικὲς ἐπιστῆµες ἀποχτοῦν τὶς γνώσεις μέσα σὲ ἓνα ἄλλο µεθοδολογικὸ πλαίσιο. Ἐδῶ τὸ νόηµα τῆς ἰσχύος τῶν ἀποφάνσεων δὲ διαµορφώνεται στὸ σύστημα ἀναφορᾶς

τῆς τεχνικῆς ἐξουσίας. Τὰ ἐπίπεδα τῆς τυποποιημένης γλώσσας καὶ τῆς ἀντικειμενοποιημένης ἐμπειρίας δὲν ἔχουν ἀκόμη διαχωριστεῖ, γιατί οὔτε οἱ θεωρίες ἔχουν διαμορφωθεῖ ἀπαγωγικά, οὔτε οἱ ἐμπειρίες ὀργανώνονται μὲ προοπτικὴ τὴν ἐπιτυχία τῶν διεργασιῶν. Ἡ κατανόηση τοῦ νοήματος ἀντὶ τῆς παρατήρησης διευκολύνει τὴν εἰσχώρηση στὰ γεγονότα. Στὸ συστηματικὸ ἔλεγχο τῆς ἀποδοχῆς νόμων ἀντιστοιχεῖ ἡ ἐρμηνεία τῶν κειμένων. Οἱ κανόνες τῆς ἐρμηνευτικῆς καθορίζουν δηλ. τὸ δυνατό τῶν θεωρητικῶν-ἐπιστημονικῶν ἀποφάνσεων.⁸

Μὲ ἐκείνη τὴν κατανόηση τοῦ νοήματος, στὴν ὁποία πρέπει νὰ εἶναι προφανῆ τὰ γεγονότα τοῦ πνεύματος, ὁ ἱστορισμὸς συνέδεσε τὴν ἀντικειμενιστικὴ πρόφαση τῆς καθαρῆς θεωρίας. Φαίνεται σὰν ὁ ἐρμηνευτὴς νὰ μπαίνει μέσα στὸν ὄριζοντα τοῦ κόσμου ἢ τῆς γλώσσας, ἀπὸ τὴν ὁποία ἓνα παραδοσιακὸ κείμενο παίρνει ἐκάστοτε τὸ νόημά του. Καὶ ἐδῶ ὅμως τὰ γεγονότα διαμορφώνονται ἀνάλογα μὲ τὰ πρότυπα τῆς διαπίστωσής τους. Ὅπως τὸ θετικιστικὸ αὐτονόητο δὲν υἱοθετεῖ ἄμεσα τὴ συνάφεια μετρικῶν πράξεων καὶ ἐλέγχου ἐπιτυχίας, ἔτσι παραγνωρίζει καὶ ἐκείνη τὴν προκατανόηση τοῦ ἐρμηνευτῆ πού προσκολλᾶται στὴν ἀρχικὴ κατάσταση, καὶ μὲ τὴν ὁποία παρέχεται πάντα ἡ ἐρμηνευτικὴ γνώση. Ὁ κόσμος τῶν παραδοσιακῶν νοημάτων ἀποκαλύπτεται στὸν ἐρμηνευτὴ μόνο σύμφωνα μὲ τὸ μέτρο, πού ἀποκαλύπτεται ταυτόχρονα ὁ δικὸς του κόσμος. Ὁ ἐρμηνευτὴς καθιστᾶ δυνατό τὴν ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στοὺς δύο αὐτοὺς κόσμους, συλλαμβάνει τὸ ἀντικειμενικὸ περιεχόμενο τοῦ παραδοσιακοῦ, σχετίζοντας τὴν παράδοση μὲ τὸν ἑαυτό του καὶ τὴν κατάστασή του.

Ἄν ὅμως οἱ μεθοδικοὶ κανόνες συνδέουν μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐρμηνεία καὶ ἐφαρμογή, τότε φτάνουμε στὴν ἐξήγηση ὅτι ἡ ἐρμηνευτικὴ ἔρευνα ἀξιοποιεῖ τὴν πραγματικότητα κάτω ἀπὸ τὸ καθοριστικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ διατήρηση καὶ τὴ διεύρυνση τῆς διυποκειμενικότητας, τῆς δυνατῆς προσανατολισμένης στὴν πράξη συνεννόησης. Ἡ κατανόηση

του νοήματος άποσκοπεϊ, σύμφωνα με τη δομή του, στη δυνατή όμοφωλία τών δρώντων μέσα στα πλαίσια ενός παραδοσιακού αυτονόητου. Αυτό το όνομάζουμε πρακτικό γνωσιολογικό ενδιαφέρον, σε αντίθεση προς το τεχνικό.

Οι συστηματικές πρακτικές έπιστήμες, δηλ. οίκονομία, κοινωνιολογία και πολιτική, έπιδιώκουν, όπως και οι έμπειρικές-αναλυτικές φυσικές έπιστήμες, να διαμορφώσουν νομολογική γνώση⁹. Η κριτική κοινωνιολογία δε θα άρκεσθεϊ βέβαια μόνο σ' αυτό. Πέρα άπ' αυτό έπιχειρεί να έρευνήσει το πότε οι θεωρητικές άποφάνσεις συλλαμβάνουν σταθερές νομοτέλειες τής κοινωνικής πράξης γενικά και πότε ιδεολογικά απολιθωμένες κατά βάση όμως μεταβλητές σχέσεις εξάρτησης. Όταν συμβαίνει αυτό, η κριτική τής ιδεολογίας, όπως εξάλλου και η ψυχανάλυση, υπολογίζει με το γεγονός ότι η πληροφορία για νομοτέλειες συνάφει προκαλεί στη συνείδηση του ανθρώπου μια διαδικασία στοχασμού· με τον τρόπο αυτό μπορεί να μεταβληθεϊ ή βαθμίδα τής άπροβλημάτιστης συνείδησης, η όποια ανήκει στις βασικές προϋποθέσεις τέτοιων νόμων. Μια γνώση τών νόμων που κερδήθηκε κριτικά, δεν μπορεί βέβαια με το στοχασμό να θέσει εκτός ίσχύος το νόμο, αλλά να τον θέσει εκτός εφαρμογής.

Το μεθοδολογικό πλαίσιο, το όποιο καθορίζει το νόημα τής ίσχύος αυτής τής κατηγορίας κριτικών άποφάνσεων, μετριέται με την έννοια του αυτοστοχασμού. Αυτός άποδεσμεύει το υποκείμενο άπο την εξάρτηση τών άπρόσωπων δυνάμεων. Ο αυτοστοχασμός καθορίζεται άπο ένα χειραφετητικό γνωσιολογικό ενδιαφέρον. Οι κριτικά προσανατολισμένες έπιστήμες το έχουν αυτό κοινό με τη φιλοσοφία. "Όσο βέβαια η φιλοσοφία είναι άκόμη προσκολλημένη στην όντολογία, υπόκειται και αυτή σε έναν αντικειμενισμό, ο όποιος παραμορφώνει τη συνάφεια τής γνώσης της με το ενδιαφέρον για χειραφέτηση. "Όταν όμως την κριτική, την όποια αυτή εφαρμόζει ενάντια στον αντικειμενισμό τών έπιστημών, την άπευθύνει και ενάντια στην πρόφαση μιας καθαρής θεωρίας, τότε άπο την όμολογημένη εξάρτηση κερδί-

ζει τή δύναμη, τήν ὁποία ἐπιδιώκει αὐτή μάταια σά φαινομενικά ἀπόλυτη φιλοσοφία.¹⁰

VI

Στήν ἔννοια τοῦ γνωσιολογικοῦ ἐνδιαφέροντος συγκαταλέγονται ἤδη τά δύο στοιχεῖα, τή σχέση τῶν ὁποίων πρέπει νά ἐξηγήσουμε : Γνώση καί σκοπιμότητα. Ἀπό καθημερινή ἐμπειρία γνωρίζουμε ὅτι οἱ ιδέες χρησιμοποιοῦνται συχνά γιά νά προσδώσουν στίς πράξεις δικαιολογητικά ἀντί γιά τά πραγματικά κίνητρα. Ὅ,τι στοῦ ἐπίπεδο αὐτό καλεῖται ὀρθολογισμός, στοῦ ἐπίπεδο τῆς συλλογικῆς δράσης τὸ ὀνομάζουμε ἰδεολογία. Καί στίς δύο περιπτώσεις τὸ ἐκδηλο περιεχόμενο τῶν ἀποφάνσεων νοθεύεται ἀπό τήν ἀστόχαστη σύνδεση μιᾶς φαινομενικά αὐτόνομης συνείδησης μέ σκοπιμότητες. Δικαιολογημένα λοιπόν ἡ ἀναπτυγμένη ἐπιστήμη ἐπιδιώκει τήν ἐξουδετέρωση τέτοιων σκοπιμοτήτων. Σέ ὅλες τίς ἐπιστῆμες ἔχουν διαμορφωθεῖ διαδικασίες, οἱ ὁποῖες προλαμβάνουν τήν ὑποκειμενικότητα τῆς γνώμης. Ἐνάντια στήν ἀνεξέλεγκτη ἐπίδραση τῶν βαθύτερων σκοπιμοτήτων, οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν λιγότερο τὸ ἄτομο ἀπό τήν ἀντικειμενική κατάσταση τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων, ἐμφανίστηκε μάλιστα μιᾶ καινούργια ἐπιστήμη, ἡ κοινωνιολογία τῆς γνώσης. Αὐτὸ εἶναι ὅμως ἡ μιᾶ πλευρά. Ἐπειδὴ ἡ ἐπιστήμη πρέπει νά ἀγωνιστεῖ γιά τήν ἀντικειμενικότητα τῶν ἀποφάνσεών της ἐνάντια στήν πίεση καί στὸν πειρασμό τῶν διαφόρων σκοπιμοτήτων, δημιουργεῖ ἀπό τήν ἄλλη πλευρά αὐταπάτες γιά τά θεμελιακά ἐνδιαφέροντα, στά ὁποῖα αὐτή ὀφείλει ὄχι μόνο τὸ κίνητρό της, ἀλλὰ καί τοὺς ὅρους κάθε δυνατῆς ἀντικειμενικότητας.

Ἡ προσφυγή στήν τεχνική λύση, στήν πρακτική συνεννόηση καί στή χειραφέτηση ἀπὸ τῆ φυσικὴ ἀνάγκη καθορίζει τίς εἰδικές ἀπόψεις, κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες μπορούμε νά ἐννοήσουμε σὰν τέτοια τήν πραγματικότητα. Μὲ τὸ νά κατανοοῦμε τὸ ἀπροσπέλαστο τῶν ὑπερβατικῶν αὐτῶν ὀρίων μιᾶς πιθανῆς κοσμοθεωρίας, ἓνα κομμάτι φύσης κερδί-

ζει χάρη σὲ μᾶς αὐτονομία μέσα στὴν ἴδια τὴ φύση. Ἄν ἡ γνώση θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ ξεγελάσει τὸ ἔμφυτο συμφέρον τῆς, τοῦτο θὰ γινόταν μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ σύνδεση ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, τὴν ὁποία ἡ φιλοσοφικὴ συνείδηση ἀποδίδει ἀποκλειστικὰ στὴ σύνθεσή τῆς, δημιουργεῖται ἀρχικὰ μὲ τὰ συμφέροντα. Τὸ πνεῦμα αὐτῆς τῆς φυσικῆς βάσης μπορεῖ νὰ ἀναγνωριστεῖ στοχαστικά. Ἡ δύναμή τῆς ὅμως φτάνει μέχρι τὴ λογικὴ τῆς ἔρευνας.

Οἱ ἀπεικονίσεις ἢ οἱ περιγραφές δὲν εἶναι ποτὲ ἀνεξάρτητες ἀπὸ πρότυπα. Ἡ ἐκλογή τέτοιων προτύπων βασίζεται σὲ θέσεις, οἱ ὁποῖες χρειάζονται μιὰ κριτικὴ ἐκτίμηση μὲ ἐπιχειρήματα, ἐπειδὴ αὐτὲς δὲν μπορούν οὔτε νὰ παραχθοῦν λογικὰ οὔτε νὰ ἀποδειχτοῦν ἐμπειρικά. Οἱ μεθοδικὲς κρίσεις ἀρχῶν, θεμελιακὲς δηλ. διακρίσεις, ὅπως αὐτὲς μεταξὺ κατηγορικῶν καὶ μὴ κατηγορικῶν εἶναι, μεταξὺ ἀναλυτικῶν καὶ συνθετικῶν ἀποφάνσεων, μεταξὺ περιγραφικῶν καὶ συναισθηματικῶν περιεχομένου, ἔχουν αὐτὸν τὸν ἰδιαιτέρου χαρακτήρα νὰ μὴν εἶναι οὔτε αὐθαίρετες οὔτε ἀναγκαστικὲς ¹¹. Ἀποδείχνονται εἴτε κατάλληλες εἴτε ἄστοχες. Γιατὶ μετριοῦνται μὲ βάση τὴ μεταλογικὴ ἀναγκαιότητα τῶν συμφερόντων, τὰ ὁποῖα δὲν μπορούμε οὔτε νὰ καθορίσουμε οὔτε νὰ ἀπεικονίσουμε, ἀλλὰ πρέπει νὰ τὰ ἐπιτύχουμε. Ἡ πρώτη θέση μου εἶναι λοιπόν: Οἱ ἐπιδόσεις τοῦ ὑπερβατικῶν ὑποκειμένου βασίζονται στὴ φυσικὴ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου γένους.

Ἡ θέση αὐτὴ θὰ μπορούσε μόνη τῆς νὰ ὀδηγήσει στὴν παρερμηνεία ὅτι τὸ λογικὸ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι, ὅπως τὰ νύχια καὶ τὰ δόντια τῶν ζώων, ἓνα ὄργανο τῆς προσαρμογῆς. Μὲ τὸ λογικὸ συμβαίνει βέβαια καὶ αὐτό. Τὰ φυσικο-ἱστορικὰ συμφέροντα ὅμως, στὰ ὁποῖα ἀνάγουμε τὰ γνωσιολογικά, προέρχονται τόσο ἀπὸ τὴ φύση ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν πολιτιστικὴ ρήξη μὲ τὴ φύση. Μαζὶ μὲ τὸ στοιχεῖο τῆς ἐπιβολῆς τοῦ φυσικοῦ ἐνστίκτου ἐνσωμάτωσαν καὶ τὸ στοιχεῖο τῆς ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἀνάγκη. Ἦδη στὴν ἀνάγκη τῆς αὐτοσυντήρησης, ὅσο αὐτὴ καὶ νὰ φαίνεται φυσικὴ, ἀντιστοιχεῖ ἓνα κοινωνικὸ

σύστημα, που συμψηφίζει τις ελλείψεις του οργανικού εξοπλισμού του ανθρώπου και ασφαλίζει την ιστορική του ύπαρξη ενάντια στην από τα έξω απειλητική φύση. Η κοινωνία όμως δεν είναι μόνο ένα σύστημα αυτοσυντήρησης. Μια δελεαστική φύση, ή οποία υπάρχει στον καθένα σαν libido, έχει αποσπαστεί από το λειτουργικό κύκλο της αυτοσυντήρησης και τείνει σε μια ουτοπική ικανοποίηση. Το κοινωνικό σύστημα ενσωματώνει ακόμη και αυτές τις ατομικές αξιώσεις, που δε συμφωνούν εκ των προτέρων με το αίτημα της συλλογικής αυτοσυντήρησης. Γι' αυτό οι γνωσιολογικές διαδικασίες, με τις οποίες συνδέεται άμεσα ή κοινωνικοποίηση, δεν ενεργούν μόνο σαν μέσα αναπαραγωγής της ζωής : στον ίδιο βαθμό καθορίζουν αυτές οι ίδιες τους όρισμούς της ζωής. Η φαινομενικά σκέτη επιβίωση υπήρξε πάντα ένα ιστορικό μέγεθος, γιατί μετριέται με εκείνο που μια κοινωνία θεωρεί σαν καλή ζωή. Γι' αυτό η δεύτερη θέση μου είναι : Η γνώση είναι όργανο της αυτοσυντήρησης, στο βαθμό που αυτή ξεπερνά τη σκέτη αυτοσυντήρηση.

Οι ειδικές απόψεις, κάτω από τις οποίες έννοούμε υπερβατικά την πραγματικότητα, καθορίζουν τρεις κατηγορίες δυνατής γνώσης : Πληροφορίες, οι οποίες διευρύνουν την τεχνική δύναμη επιβολής, έρμηνείες, οι οποίες καθιστούν δυνατό τον προσανατολισμό της πράξης με βάση κοινές παραδόσεις, και αναλύσεις, οι οποίες ελευθερώνουν τη συνείδηση από την εξάρτηση των απρόσωπων δυνάμεων. Οι απόψεις αυτές προέρχονται από τη σχέση των σκοπιμοτήτων ενός γένους, που από τη φύση του είναι προσαρτημένο σε όρισμένα μέσα της κοινωνικοποίησης : την εργασία, τη γλώσσα και την εξουσία. Το ανθρώπινο γένος διασφαλίζει την ύπαρξή του με συστήματα κοινωνικής εργασίας και βίαιης επιβολής με μια παραδοσιακή συμβίωση, με την επικοινωνία στο επίπεδο της καθομιλουμένης γλώσσας, και τελικά με τη βοήθεια των ταυτίσεων του 'Εγώ, οι οποίες σταθεροποιούν σε κάθε βαθμίδα της ατομικοποίησης τη συνείδηση του ατόμου στη σχέση του προς τους κανόνες της ομάδας. Έτσι τα

γνωσιολογικά ενδιαφέροντα προσαρτώνται στις λειτουργίες ενός 'Εγώ, που προσαρμόζεται στις εξωτερικές συνθήκες τῆς ζωῆς του, που προσαρμόζεται με μορφωτικές διαδικασίες στις ἐπικοινωνιακές σχέσεις μιᾶς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ που διαμορφώνει μιὰ ταυτότητα στὴ διαμάχη ἀνάμεσα στὶς ἀξιώσεις τῶν ὁρμῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν ἐξαναγκασμῶν. Οἱ ἐπιδόσεις αὐτὲς πάλι διοχετεύονται στὶς παραγωγικὲς δυνάμεις, που συσσωρεύει μιὰ κοινωνία, στὴν πολιτιστικὴ παράδοση, με βάση τὴν ὁποία ἐρμηνεύεται μιὰ κοινωνία, καὶ στὶς ἐπικυρώσεις τὶς ὁποῖες ἀποδέχεται ἢ κρίνει μιὰ κοινωνία. Γι' αὐτὸ ἡ τρίτη θέση μου εἶναι: Τὰ γνωσιολογικὰ ἐνδιαφέροντα διαμορφώνονται μετὸ μέσο τῆς ἐργασίας, τῆς γλώσσας καὶ τῆς ἐξουσίας.

Ὁ συνδυασμὸς γνώσης καὶ σκοπιμότητος δὲν εἶναι βέβαια ὁ ἴδιος σὲ ὅλες τὶς κατηγορίες. Ἀσφαλῶς ἡ ἀπροκατάληπτη ἐκείνη αὐτονομία, στὴν ὁποία ἡ γνώση συλλαμβάνει στὴν ἀρχὴ θεωρητικὰ τὴν πραγματικότητα, γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ ἀργότερα συμφέροντα ξένα πρὸς τὴ γνώση, εἶναι στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ φαινομενικὴ. Τὸ πνεῦμα ὅμως μπορεῖ νὰ ἐπανακάμψῃ στὶς σχέσεις σκοπιμοτήτων, οἱ ὁποῖες συνέδεσαν προκαταρκτικὰ ὑποκείμενο καὶ ἀντικείμενο—καὶ αὐτὸ ἐναπόκειται στὸν αὐτοστοχασμὸ.

Κατὰ τρόπο ὄχι τυχαῖο τὰ μέτρα τοῦ αὐτοστοχασμοῦ ἀπαλλάσσονται ἀπὸ τὴν περίεργη ἐκείνη ἀσάφεια, ὅπου τὰ πρότυπα ὅλων τῶν ἄλλων γνωσιολογικῶν διαδικασιῶν ἀπαιτοῦν μιὰ κριτικὴ ἐκτίμηση. Θεωρητικὰ εἶναι ἀσφαλῆ. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ χειραφέτηση δὲν ὑπάρχει ἀπλῶς, ἀλλὰ μπορεῖ καὶ νὰ διαγνωσθεῖ a priori. Αὐτὸ που μᾶς κάνει νὰ ξεχωρίζουμε ἀπὸ τὴ φύση, εἶναι στὴν πραγματικότητα τὸ μόνο πράγμα που μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε στὴ φύση του: ἡ γλώσσα. Ἡ δομὴ τῆς καθορίζει γιὰ μᾶς τὴ χειραφέτηση. Μετὴν πρώτη πρόταση ἐκφράζεται σαφέστατα ὁ σκοπὸς μιᾶς γενικῆς καὶ ἀβίαστης ὁμοφωνίας. Χειραφέτηση εἶναι ἡ μόνη ἰδέα που κατέχουμε μετὴν ἔννοια τῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης. Ἴσως γι' αὐτὸ ἡ

γλωσσική διατύπωση στο γερμανικό ιδεαλισμό, σύμφωνα με την οποία ο «Λόγος» περικλείει και τα δύο στοιχεία : βούληση και συνείδηση, δεν είναι ακόμη έντελως άχρηστη. Στον αυτόστοχασμό μιὰ γνώση για χάρη τῆς γνώσης συμφωνεῖ με τὸ ἐνδιαφέρον για χειραφέτηση. Τὰ χειραφετητικὰ γνωσιολογικὰ ἐνδιαφέροντα ἀποσκοποῦν στὴν πραγμάτωση τοῦ στοχασμοῦ σὰν τέτοιου. Γι' αὐτὸ ἡ τέταρτη θέση μου εἶναι : Μέσα στὴ δύναμη τοῦ αὐτοστοχασμοῦ περικλείονται ἡ γνώση καὶ ἡ σκοπιμότητα.

Βέβαια σὲ μιὰ χειραφετημένη κοινωνία, ἡ ὁποία θὰ εἶχε πραγματοποιήσει τὴ χειραφέτηση τῶν μελῶν της, ἡ ἐπικοινωνία θὰ εἶχε ἐξελιχθεῖ σὲ ἕναν ἐλεύθερο διάλογο ἀνάμεσα σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἀπὸ τὸν ὁποῖο δανειζόμαστε πάντα τόσο τὸ πρότυπο μιᾶς ἀμοιβαῖα σχηματισμένης ταυτότητας τοῦ Ἐγώ, ὅσο καὶ τὴν ἰδέα τῆς ἀληθινῆς ὁμοφωνίας. Μέχρι τὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἀλήθεια τῶν ἀποφάνσεων βασίζεται στὴν ἀντίληψη τῆς ἐπιτυχημένης ζωῆς. Ἡ ὄντολογικὴ πρόφαση τῆς καθαρῆς θεωρίας, πίσω ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαφανίζονται οἱ γνωσιολογικὲς σκοπιμότητες, στηρίζει τὴν ἰδέα ὅτι ὁ σωκρατικὸς διάλογος θὰ ἦταν γενικὰ καὶ παντοῦ δυνατός. Ἡ φιλοσοφία ὑπόθεσε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι ἡ μετὰ τὴν δομὴ τῆς γλώσσας δοσμένη χειραφέτηση δὲν εἶναι μόνο φανταστικὴ, ἀλλὰ καὶ πραγματικὴ. Ἀκριβῶς ἡ καθαρὴ θεωρία, ἡ ὁποία θέλει νὰ ἐρμηνεύσει τὰ πάντα μετὰ βάση τὸν ἑαυτὸ της, ὑποκύπτει στὸν ἀπωθημένο ἔξω κόσμον καὶ γίνεται ἰδεολογία. Μόνο ὅταν ἡ φιλοσοφία ἀνακαλύψει στὴ διαλεκτικὴ πορεία τῆς ἱστορίας τὰ ἴχνη τῆς βίας, ποὺ παραμορφώνει τὸν ἀδιάκοπα ἐπιζητούμενον διάλογο καὶ τὸν βγάζει συνεχῶς ἔξω ἀπὸ τὸ δρόμο τῆς ἀβίαστης ἐπικοινωνίας, τότε αὐτὴ προωθεῖ τὴ διαδικασία ἐκείνη, τῆς ὁποίας ἐπικυρώνει ἀλλιῶς τὴν ἀκινητοποίηση : τὴν πορεία τοῦ ἀνθρώπινου γένους πρὸς τὴ χειραφέτηση. Γι' αὐτὸ σὰν πέμπτη θέση θὰ ἤθελα νὰ παραθέσω τὴν πρόταση : Ἡ ἐνότητα τῆς γνώσης καὶ τῆς σκοπιμότητας δοκιμάζεται στὰ πλαίσια μιᾶς διαλεκτικῆς, ἡ ὁποία ἀπὸ

τὰ ἱστορικὰ ἴχνη τοῦ καταπιεσμένου διαλόγου ἀνακατασκευάζει τὸ καταπιεσμένο.

VII

Οἱ ἐπιστῆμες κράτησαν ἀπὸ τῆ φιλοσοφία μόνο ἓνα : τὴν πρόφαση τῆς καθαρῆς θεωρίας. Αὐτὴ δὲν καθορίζει τὴν ἐρευνητικὴ τῆς πράξης, ἀλλὰ μόνο τὴν ἐπιβεβαίωσή της. Καὶ ὅσο αὐτὴ ἢ ἐπιβεβαίωση ἐπιδρᾷ πάνω στὴν πράξη της, ἔχει καλὸ ἀποτέλεσμα.

Τὸ γόητρο τῶν ἐπιστημῶν συνίσταται στὴν ἀλάθευτη ἐφαρμογὴ τῶν μεθόδων τους χωρὶς στοχασμὸ πάνω στὶς σκοπιμότητες ποὺ κατευθύνουν τὴ γνώση. Οἱ ἐπιστῆμες μὲ τὸ νὰ μὴ γνωρίζουν μεθοδολογικὰ τί κάνουν, εἶναι στὴν εἰδικότητά τους πιὸ σίγουρες, δηλαδή : πιὸ σίγουρες γιὰ τὴ μεθοδικὴ πρόοδο μέσα σὲ ἓνα μὴ προβληματικὸ πλαίσιο. Ἡ παραπλανημένη συνείδηση ἐκτελεῖ μιὰ προστατευτικὴ λειτουργία. Γιατὶ στὸ ἐπίπεδο τοῦ αὐτοστοχασμοῦ οἱ ἐπιστῆμες δὲ διαθέτουν τὰ μέσα γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τοὺς κινδύνους μιᾶς διαγνωσμένης συνάφειας γνώσης καὶ σκοπιμότητας. Ὁ φασισμὸς κατόρθωσε νὰ ἐκκολάψει τὸν παραλογισμὸ μιᾶς ἐθνικῆς Φυσικῆς, ὁ σταλινισμὸς τὸν παραλογισμὸ μιᾶς ὅπωςδήποτε σοβαρότερης σοβιετικῆς Γενετικῆς, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἔλειπε κάθε πρόφαση ἀντικειμενισμοῦ, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ προστατεύσει ἀπὸ τὶς ἐπικίνδυνες μαγανεῖες τοῦ παραστρατημένου στοχασμοῦ.

Ὁ ἔπαινος τοῦ ἀντικειμενισμοῦ ἔχει βέβαια τὰ ὅριά του· ἐδῶ ἀσκήθηκε κατὰ τρόπο ὀρθὸ ἢ κριτικὴ τοῦ Husserl, ἂν καὶ ὄχι μὲ τὰ σωστά μέσα. Μόλις τὸ ἀντικειμενιστικὸ πρόσχημα τρέπεται σὲ κοσμοθεωριακὴ κατάφαση, ἢ ἀνάγκη τοῦ μεθοδολογικοῦ ἀσυνείδητου μετατρέπεται στὴν ἀμφίβολη ἀρετὴ μιᾶς ἐπιστημονίζουσας ὁμολογίας πίστεως. Ὁ ἀντικειμενισμὸς δὲν ἐμποδίζει καθόλου τὶς ἐπιστῆμες, ὅπως πίστευε ὁ Husserl, νὰ ἐπέμβουν στὴν πράξη τῆς ζωῆς. Αὐτὲς εἶναι ἔτσι ἢ ἀλλιῶς ἐνσωματωμένες στὴ ζωὴ. Ὡστόσο δὲν ἀναπτύσ-

σουν όπωςδήποτε πρακτική άποτελεσματικότητα με την έννοια του άναπτυσσόμενου όρθολογισμού τής πράξης.

Ή θετικιστική αύτοεπιβεβαίωση των νομολογικών έπιστημών ύποβοηθεί μάλλον στην άντικατάσταση τής διαφωτισμένης πράξης άπό την τεχνική. Κατευθύνει την άξιοποίηση των έμπειρικών-έπιστημονικών πληροφοριών κάτω άπό την άπατηλή άποψη, ότι ή πρακτική κυριαρχία τής ίστορίας πάνω στην τεχνική έξουσία θα μπορούσε να άποδοθεί σε άντικειμενοποιημένες διαδικασίες. Ή άντικειμενιστική αύτοεπιβεβαίωση των έρμηνευτικών έπιστημών δέν έχει λιγότερες συνέπειες. Αύτή στερεί μιá στείρα γνώση άπό τή στοχαστική οικειοποίηση ζωντανών παραδόσεων και άντίγι' αυτό κλείνει την ίστορία στο μουσείο. Οί νομολογικές και οί έρμηνευτικές έπιστήμες, όδηγούμενες άπό την άντικειμενιστική στάση τής θεωρίας, που άπεικονίζει γεγονότα, συμπληρώνονται άναφορικά με τις πρακτικές τους συνέπειες. Ένώ οί πρώτες άπωθούν την παραδοσιακή συνάφεια μέχρι τó άδέσμευτο, οί άλλες, που έχουν σα βάση μιá άπωθημένη ίστορία, περιορίζουν τή ζωή άποκλειστικά στο λειτουργικό κύκλο τής ενόργανης πράξης. Ή διάσταση, στην όποία μπορούν να συνεννοηθοún όρθολογικά για έπιδιώξεις και σκοπούς τά δρώντα ύποκείμενα, έγκαταλείπεται στο σκοτάδι τής άπλής άπόφασης ανάμεσα σε κατεμπραγματωμένες άξίες και άκατανόητες δυνάμεις τής πίστης¹². Όταν ή άπό όλα τά καλά πνεύματα έγκαταλειμένη διάσταση κυριεύεται μετά κι άπό ένα στοχασμό, που όπως ή άρχαία φιλοσοφία, συμπεριφέρεται άπέναντι στην ίστορία άντικειμενιστικά, τότε ό θετικισμός νικά σε άνώτατη βαθμίδα, όπως άλλοτε με τόν Comte. Τουτό γίνεται όταν ή κριτική άπαρνεϊται μη κριτικά την ίδια της τή σχέση με τά χειραφετητικά γνωσιολογικά ενδιαφέροντα για χάρη τής καθαρής θεωρίας. Μιá τέτοια ύπερβολική κριτική προβάλλει τή διαδικασία τής πορείας του ανθρώπινου γένους πάνω στο επίπεδο μιáς φιλοσοφίας τής ίστορίας, ή όποία παρέχει δογματικά ύποδείξεις για την πράξη. Μιá σκοταδιστική φιλοσοφία τής ίστορίας είναι όμως μόνο ή

ἄλλη ὄψη τοῦ τυφλωμένου ντεσιζιονισμοῦ, ἢ γραφειοκρατικὰ θεσπισμένη μεροληπτικότητα συμβιβάζεται ἄνετα μὲ μιὰ θεωρητικὰ παρεξηγημένη ἀξιολογικὴ οὐδετερότητα.

Στὶς πρακτικὲς αὐτὲς συνέπειες μιᾶς περιορισμένης ἐπιστημονίζουσας συνείδησης τῶν ἐπιστημῶν¹³ μπορεῖ νὰ ἀντιδράσει μιὰ κριτικὴ, ποὺ καταστρέφει τὸ ἀντικειμενιστικὸ πρόσχημα. Ὁ ἀντικειμενισμὸς βέβαια δὲ συνθλίβεται μὲ τὴ δύναμη μιᾶς ἀνανεωμένης θεωρίας, ὅπως ὑπόθεσε ὁ Husserl, ἀλλὰ μὲ τὴ διακρίβωση ἐκείνου ποὺ αὐτὸς ἀποκρύπτει : τὴ συνάφεια τῆς γνώσης καὶ τῆς σκοπιμότητος. Ἡ φιλοσοφία μένει πιστὴ στὴ μεγάλη παράδοσή της, ὅταν τὴν ἀπαρνεῖται. Ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἀλήθεια τῶν ἀποφάνσεων σὲ τελευταία ἀνάλυση ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν πρόθεση τῆς ἀληθινῆς ζωῆς, μπορεῖ σήμερα νὰ διατηρηθεῖ μόνο πάνω στὰ ἐρείπια τῆς ὄντολογίας. Ἡ φιλοσοφία αὐτὴ παραμένει βέβαια ἀκόμη πλάι στὶς ἐπιστῆμες καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ δημόσια συνείδηση μιὰ εἰδικότητα, ὅσο ἡ κληρονομιά τῆς παράδοσης, τὴν ὁποία αὐτὴ ἀποδέσμευσε κριτικὰ, συνεχίζει νὰ ὑπάρχει στὴ θετικιστικὴ αὐτοεπιβεβαίωση τῶν ἐπιστημῶν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Schelling: *Werke*, ἔκδ. Schröter, Τόμ. III, Σελ. 299.
2. Bruno Snell: *Theorie und Praxis*, στὸ : *Die Entdeckung des Geistes*, Hamburg 1955, Σελ. 401 κ.έ. Georg Picht: *Der Sinn der Unterscheidung von Theorie und Praxis in der griechischen Philosophie*, στὸ : *Evangelische Ethik*, ἔτος 8, 1964, Σελ. 321 κ.έ.
3. *Traditionelle und kritische Theorie*, στὸ : *Zeitschrift für Sozialforschung*, Τόμ. VI, 1937, Σελ. 245 κ.έ.
4. *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie. Ges. Werke*, Τόμ. VI, Den Haag 1954.
5. Πρὸβλ. G. Gäsgen, *Theorie der Wirtschaftlichen Entscheidung*, Tübingen 1963.
6. K. O. Apel, *Die Entfaltung der Sprachanalytischen Philosophie und das Problem der Geisteswissenschaften*, στὸ : *Philosophisches Jahrbuch*, 72^ο ἔτος München 1965, Σελ. 239 κ.έ.
7. Πρὸβλ. K. Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, London 1959 καὶ τὴν πραγματεία μου *Analytische Wissenschaftstheorie und Dialektik*, στὸ : *Zeugnisse*, Frankfurt am Main 1963, Σελ. 473 κ.έ.

8. Πρβλ. H. G. Gadamer, *Wahrheit und Methode*, Tübingen 1960, Μέρος II.
9. E. Topitsch, *Logik der Sozialwissenschaften*, Köln 1965.
10. Th. W. Adorno, *Zur Metakritik der Erkenntnistheorie*, Stuttgart 1956.
11. M. White, *Toward Reunion in Philosophy*, Cambridge 1956.
12. Πρβλ. τὴν ἐργασία μου : *Dogmatismus, Vernunft und Entscheidung*, στὸ : *Theorie und Praxis*, Neuwied 1963, Σελ. 231 κ.ε.
13. Ὁ Herbert Marcuse ἀνάλυσε τοὺς κινδύνους τῆς ἀναγωγῆς τοῦ Λόγου στὸν τεχνικὸ ὀρθολογισμό καὶ τῆς ἀναγωγῆς τῆς κοινωνίας στὴ διάσταση τῆς τεχνικῆς ἐξέλιξης στὸ βιβλίο του : *One Dimensional Man*, London 1964. Ἀπὸ μιὰ ἄλλη ἄποψη καὶ ὁ Helmut Schelsky κάνει τὴν ἴδια διάγνωση: «Μὲ τὸν ἐπιστημονικὸ πολιτισμό, τὸν ὁποῖο δημιουργεῖ ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος προγραμματικά, ἔχει ἐμφανιστεῖ ἕνας νέος κίνδυνος. Ὁ ἄνθρωπος καταναλώνεται μόνον σὲ ἐξωτερικὲς πράξεις ποὺ ἀλλάζουν τὸ περιβάλλον, καὶ ὅλα, τὸν ἄλλο ἄνθρωπο καὶ τὸν ἑαυτό του, τὰ συλλαμβάνει καὶ τὰ πραγματεύεται σ' αὐτὸ τὸ ἀντικειμενικὸ ἐπίπεδο τῆς θετικῆς πράξης. Αὐτὴ ἡ νέα ἀλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ μπορεῖ νὰ τοῦ ἀφαιρέσει τὴν ταυτότητα τοῦ ἴδιου καὶ τῶν ἄλλων... , εἶναι ὁ κίνδυνος, ὁ δημιουργὸς νὰ χαθεῖ στὸ δημιούργημά του, ὁ κατασκευαστὴς στὸ κατασκεύασμά του. Ὁ ἄνθρωπος τρομάζει βέβαια μήπως χαθεῖ ὀλοκληρωτικὰ στὴν αὐτοπαραγόμενη ἀντικειμενικότητα, μήπως μετατραπεῖ σὲ ἕνα κατασκευασμένο εἶναι, παρ' ὅλα αὐτὰ ὅμως ἐργάζεται ἀδιάκοπα γιὰ τὴ διαίωση αὐτῆς τῆς διαδικασίας τῆς ἐπιστημονικῆς αὐτοαντικειμενοποίησης».
- H. Schelsky, *Einsamkeit und Freiheit*, Rowolts *Deutsche Enzyklopädie* 1963, Σελ. 299.